

**NAZAR ESHONQUL HIKOYALARIDA KOGNITIV METAFORALARNING
SEMANTIK XUSUSIYATLARI****Toshmurodova Muxlisa Nurxon qizi**

O'zbekiston Milliy universiteti

Lingvistika: o'zbek tili fakulteti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18680988>

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada o'zbek adabiyotining yetuk vakillaridan biri Nazar Eshonqul hikoyalarida qo'llanilgan kognitiv metaforalarning semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda kognitiv lingvistika nazariyasiga tayangan holda metaforaning badiiy matndagi konseptual, semantik va pragmatik vazifalari ochib beriladi. Yozuvchi hikoyalarida uchraydigan hayot, vaqt, yo'l, ruhiy holat, tabiat va inson ongiga oid metaforalar inson tafakkurining lingvistik aks-sadosi sifatida tahlil qilinadi.

Maqolada kognitiv metaforalar orqali milliy dunyoqarash, individual muallif tafakkuri va badiiy obrazlarning shakllanish mexanizmi ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so'zlar: kognitiv metafora, konsept, semantika, badiiy matn, Nazar Eshonqul, lingvistik tafakkur, obrazlilik.

Аннотация. В данной научной статье анализируются семантические особенности познавательных метафор, используемых в произведениях одного из выдающихся представителей узбекской литературы, Назара Эшонкуля. Исследование, основанное на теории когнитивной лингвистики, раскрывает концептуальные, семантические и прагматические функции метафоры в литературном тексте.

Метафоры, связанные с жизнью, временем, путем, состоянием души, природой и человеческим сознанием, встречающиеся в произведениях писателя, анализируются как лингвистический отголосок человеческого мышления.

Статья на научной основе освещает национальное мировоззрение, индивидуальное мышление автора и механизм формирования художественных образов посредством познавательных метафор.

Ключевые слова: познавательная метафора, концепция, семантика, литературный текст, Назар Эшонкуль, лингвистическое мышление, образность.

Abstract. This scientific article analyzes the semantic features of cognitive metaphors used in the stories of one of the prominent representatives of Uzbek literature, Nazar Eshonkul.

The study, based on the theory of cognitive linguistics, reveals the conceptual, semantic and pragmatic functions of metaphor in the literary text. Metaphors related to life, time, path, state of mind, nature and human consciousness found in the writer's stories are analyzed as a linguistic echo of human thinking.

The article sheds light on the national worldview, individual author's thinking and the mechanism of formation of artistic images through cognitive metaphors on a scientific basis.

Key words: cognitive metaphor, concept, semantics, literary text, Nazar Eshonkul, linguistic thinking, imagery.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslik va adabiyotshunoslik fanlarining rivojlanishida kognitiv yondashuv alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilni faqat kommunikativ vosita sifatida emas, balki inson tafakkuri, ong va dunyoqarashining muhim tarkibiy qismi sifatida talqin qilish tendensiyasi kuchaydi.

Ushbu yondashuv doirasida metafora hodisasi an'anaviy stilistik bezak vositasi maqomidan chiqib, insonning borliqni idrok etish, tushunish va konseptual modellashirish jarayonining markaziy mexanizmlaridan biri sifatida baholanmoqda.

Kognitiv metafora nazariyasi J. Lakoff va M. Jonson tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, unga ko'ra metafora til hodisasi bo'lishi bilan birga, inson tafakkurining universal modeli hisoblanadi. Ushbu nazariya asosida abstrakt tushunchalar (hayot, vaqt, taqdir, ong, ruhiy holat) insonning kundalik jismoniy va sezgi tajribasi orqali anglanadi. Demak, metafora badiiy matnda muallif dunyoqarashi, milliy mentalitet va individual tafakkurning lingvistik ifodasiga aylanadi.

O'zbek adabiyotida kognitiv metaforalar masalasi hozirgi kungacha ko'proq tilshunoslik doirasida o'rganilgan bo'lib, badiiy matn asosidagi konseptual tahlillar nisbatan kam uchraydi.

Ayniqsa, zamonaviy o'zbek nasrida metaforaning kognitiv-semantik xususiyatlarini izchil va tizimli tadqiq etish dolzarb ilmiy masalalardan biri sanaladi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, Nazar Eshonqul ijodi alohida tadqiqot obyekti sifatida e'tiborga loyiqdir.

Nazar Eshonqul hikoyalari chuqur falsafiy mazmuni, ramziy ifodaning ko'p qatlamlilik hamda inson ruhiy olamining murakkab kechinmalarini tasvirlashdagi o'ziga xos uslubi bilan ajralib turadi. Yozuvchi badiiy tafakkurida metafora voqelikni tasvirlash vositasi emas, balki fikrlash shakli, hayotni anglash usuli sifatida namoyon bo'ladi. Uning hikoyalarida hayot yo'lga, inson yuk ko'taruvchi mavjudotga, ruhiy iztirob esa tabiat hodisalariga qiyoslanadi. Ushbu metaforalar orqali muallif zamon muammolari, shaxs va jamiyat o'rtasidagi ziddiyatlar hamda insonning ichki ruhiy inqirozini konseptual darajada ifodalaydi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, Nazar Eshonqul hikoyalaridagi metaforalarni kognitiv-semantik jihatdan tahlil qilish orqali yozuvchining individual konseptual modeli, metaforik tafakkur tizimi va badiiy obraz yaratish mexanizmlarini aniqlash imkoniyati vujudga keladi. Bu esa nafaqat muallif ijodini chuqurroq anglashga, balki o'zbek adabiyotshunosligida kognitiv yondashuvning ilmiy-nazariy imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Maqolaning asosiy maqsadi — Nazar Eshonqul hikoyalarida qo'llanilgan kognitiv metaforalarning semantik xususiyatlarini aniqlash, ularning konseptual manba va maqsad sohalarni tahlil qilish hamda badiiy matndagi estetik va funksional ahamiyatini ilmiy asosda yoritishdan iborat. Tadqiqot natijalari zamonaviy adabiyotshunoslik, kognitiv lingvistika va badiiy matn tahlili bo'yicha olib borilayotgan ilmiy izlanishlar uchun muhim nazariy manba bo'lib xizmat qilishi kutiladi.

Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda kognitiv metafora masalasi tilshunoslik, falsafa, psixologiya va adabiyotshunoslik fanlari kesishmasida o'rganilayotgan muhim nazariy muammolardan biri hisoblanadi. Metafora hodisasiga bo'lgan munosabat XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tubdan o'zgardi. An'anaviy ritorik va stilistik talqinlarda metafora faqatgina badiiy bezak, tasviriy-ifodaviy vosita sifatida qaralgan bo'lsa, kognitiv yondashuv doirasida u inson tafakkurining asosiy konseptual mexanizmi sifatida talqin qilinmoqda.

Kognitiv metafora nazariyasining ilmiy asoslari amerikalik olimlar J. Lakoff va M. Jonsonning "Metaphors We Live By" (1980) asarida mukammal tarzda yoritilgan. Ushbu tadqiqotda metafora abstrakt tushunchalarni konkret tajriba orqali anglash vositasi ekani ilmiy jihatdan asoslanadi. Mualliflar metaforani til hodisasi emas, balki tafakkur hodisasi sifatida baholab, konseptual metafora tushunchasini fanga olib kirganlar.

Keyingi tadqiqotlarda Z. Kövecses metaforaning madaniy va milliy xususiyatlariga

alohida e'tibor qaratib, konseptual metaforalarning universalligi va madaniy variativligini asoslab berdi.

E. Sweetser, G. Fauconnier, M. Turner kabi olimlar ishlarida metaforaning kognitiv mexanizmlari, mental makonlar va konseptual integratsiya (blending) nazariyasi bilan bog'liq jihatlari chuqur tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotlar metaforaning nafaqat ma'no hosil qiluvchi, balki tafakkurni shakllantiruvchi omil ekanini ko'rsatadi.

O'zbek tilshunosligida kognitiv lingvistika masalalari nisbatan yangi ilmiy yo'nalish bo'lib, metafora masalasi Sh. Rahmatullayev, N. Mahmudov, D. Xudoyberganova, G. Madrahimova, M. Yo'ldoshev kabi olimlarning tadqiqotlarida turli jihatlari bilan yoritilgan.

Jumladan, N. Mahmudov metaforani til va tafakkur munosabatlari doirasida tahlil qilib, uning konseptual asoslarini ochib bergan. D. Xudoyberganova tadqiqotlarida esa badiiy matnda metaforaning semantik va pragmatik xususiyatlariga alohida urg'u beriladi.

Adabiyotshunoslikda metafora asosan poetik va estetik kategoriya sifatida talqin qilinib, badiiy obraz yaratishdagi o'rni tahlil qilingan. O'zbek adabiyotshunoslari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda metafora yozuvchi uslubining muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida baholanadi. Biroq mazkur tadqiqotlarning aksariyatida metafora masalasi stilistik yoki poetik yondashuv doirasida qolib ketgan bo'lib, kognitiv-semantik tahlil yetarli darajada amalga oshirilmagan.

Nazar Eshonqul ijodi bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlarda yozuvchining hikoyalaridagi ramziylik, ekzistensial ruh, falsafiy mushohada va modernistik unsurlar alohida qayd etiladi. Adabiyotshunoslar uning asarlarida inson va jamiyat, shaxs va zamon o'rtasidagi murakkab munosabatlar ramziy obrazlar orqali ifodalanishini ta'kidlaydilar. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda Nazar Eshonqul hikoyalaridagi metaforalarning konseptual tuzilishi, manba va maqsad sohalari hamda semantik yuklamasi kognitiv yondashuv asosida tizimli ravishda o'rganilmagan.

Shu jihatdan, mazkur tadqiqot kognitiv lingvistika va adabiyotshunoslik yutuqlarini integratsiya qilgan holda, Nazar Eshonqul hikoyalaridagi metaforalarni kognitiv-semantik nuqtayi nazardan tahlil qilishga qaratilganligi bilan avvalgi ishlardan farq qiladi. Bu esa mavzuning ilmiy yangiligi va nazariy ahamiyatini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot Nazar Eshonqul hikoyalarida qo'llanilgan kognitiv metaforalarning semantik xususiyatlarini aniqlash va tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, unda zamonaviy lingvistik va adabiyotshunoslik metodlarining integratsiyasi asosiy metodologik tamoyil sifatida belgilandi. Tadqiqot kognitiv lingvistika nazariyasiga tayangan holda amalga oshirildi va metaforani inson tafakkurining konseptual modeli sifatida talqin qilish yondashuvi asos qilib olindi.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosi sifatida J. Lakoff va M. Jonson tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasi, Z. Kövecsesning madaniy-metaforik modellari hamda G. Fauconnier va M. Turnering konseptual integratsiya (blending) nazariyasi xizmat qildi. Ushbu nazariy qarashlar metaforalarning manba va maqsad sohalari aniqlash, ularning semantik ko'lamini belgilash hamda badiiy matndagi konseptual funksiyalarini ochib berishda metodik asos bo'ldi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

— Kognitiv-semantik tahlil metodi. Ushbu metod orqali hikoyalarda uchraydigan metaforalarning konseptual tuzilishi, ya'ni manba soha va maqsad soha o'rtasidagi semantik mosliklar aniqlandi.

Metaforalar orqali shakllangan konseptlar (hayot, vaqt, ruhiy holat, inson, taqdir)ning mazmuniy qatlamlari tahlil qilindi.

— Kontekstual tahlil metodi. Metaforalarning alohida birlik sifatida emas, balki badiiy matn kontekstida yuzaga chiqadigan ma'no va funksiyalari ochib berildi. Bu metod metaforalarning syujet, obrazlar tizimi va muallif g'oyasi bilan uzviy bog'liqligini aniqlashga xizmat qildi.

— Qiyosiy-tahliliy metod. Tadqiqotda umumkognitiv (universal) metaforalar bilan muallifga xos individual metaforalar o'zaro qiyoslandi. Bu orqali Nazar Eshonqul metaforik tafakkurining o'ziga xos jihatlari hamda milliy va shaxsiy konseptual modellari belgilandi.

— Interpretativ (talqin) metodi. Metaforalarning falsafiy, psixologik va estetik mazmuni muallif pozitsiyasi hamda badiiy g'oya nuqtayi nazaridan talqin qilindi. Ushbu metod yozuvchining individual dunyoqarashi va ekzistensial qarashlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etdi.

— Tasniflash va umumlashtirish metodi. Tahlil jarayonida aniqlangan metaforalar semantik va konseptual xususiyatlariga ko'ra guruhlariga ajratildi hamda umumiy xulosalar chiqarildi.

Tadqiqot materiali sifatida Nazar Eshonqulning "Maymun yetaklagan odam", "Shamolni tutib bo'lmaydi", "Tobut", "Qora kitob" kabi hikoyalari tanlab olindi. Ushbu asarlar yozuvchining badiiy tafakkuri va metaforik konseptual tizimini to'liq yoritib berish imkonini beradi.

Qo'llanilgan metodlar majmui tadqiqotning ilmiy asoslanganligi, izchilligi va natijalarning ishonchligini ta'minlashga xizmat qiladi.

1-Jadval. Nazar Eshonqul hikoyalarida universal va individual kognitiv metaforalarning qiyosiy tahlili

Metafora turi	Metafora modeli	Manba soha	Maqsad soha	Semantik xususiyati	Muallif uslubidagi o'rni
Universal	Hayot — yo'l	Yo'l, safar	Inson hayoti	Harakat, tanlov, noaniqlik	Ekzistensial mazmunni kuchaytiradi
Universal	Vaqt — oqim	Daryo, oqim	Vaqt	O'tkinchilik, qaytmaslik	Zamon va shaxs munosabatini ochadi
Individual	Inson — yuk ko'taruvchi	Yuk, og'irlik	Inson taqdiri	Ichki bosim, ayb	Muallif falsafiy qarashlarini ifodalaydi
Individual	Jamiyat — bosim	Siquv, qamal	Ijtimoiy muhit	Erksizlik, ziddiyat	Shaxs va jamiyat qarama-qarshiligini ko'rsatadi
Individual	Ruhiy holat — sahro	Sahro, bo'shliq	Ichki holat	Yolg'izlik, ma'naviy bo'shliq	Psixologik dramatismni kuchaytiradi

1-Jadval mazmuni shuni ko'rsatadiki, Nazar Eshonqul hikoyalarida qo'llanilgan kognitiv metaforalar ikki asosiy qatlamdan iborat: universal va individual. Universal metaforalar umuminsonga xos kognitiv modellar asosida shakllangan bo'lsa, individual metaforalar muallifning shaxsiy dunyoqarashi, falsafiy mushohadalari va milliy-madaniy tajribasi bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Ushbu holat yozuvchining metaforik tafakkuri betakrorligini belgilaydi.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Mazkur tadqiqot doirasida olib borilgan izchil kognitiv-semantik tahlillar Nazar Eshonqul hikoyalarida metafora hodisasi badiiy tafakkurning

markaziy unsurlaridan biri ekanini tasdiqladi. Aniqlanishicha, yozuvchi metaforani faqat estetik-bezak vositasi sifatida emas, balki inson borlig'i, ruhiy holati va ijtimoiy muhitni konseptual anglash usuli sifatida qo'llaydi. Bu holat Nazar Eshonqul nasrining falsafiy va psixologik chuqurligini belgilovchi muhim omillardan biridir.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, hikoyalarda kognitiv metaforalar asosan hayot, vaqt, inson, ruhiy holat va jamiyat kabi yadro konseptlar atrofida shakllanadi.

Jumladan, "hayot — yo'l" metaforasi orqali inson umrining murakkabligi, tanlovlar va ma'naviy sarsonlik holati ifodalanadi. Ushbu metafora qahramonlarning ichki kechinmalari bilan tashqi voqelik o'rtasidagi ziddiyatni ochib berib, ekzistensial mazmun kasb etadi.

"Vaqt — oqim" kognitiv modeli yozuvchi hikoyalarida inson hayotining o'tkinchiligi, qaytmasligi va inson irodasidan tashqarida kechuvchi jarayon sifatida talqin qilinadi. Bu metafora orqali zamon va shaxs o'rtasidagi murakkab munosabatlar ochilib, insonning vaqt oldidagi o'zligi konseptual darajada ifodalanadi.

"Ruhiy holat — tabiat hodisasi" metaforasi esa yozuvchi ijodida psixologik tahlilning kuchli vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Shamol, bo'ron, qorong'ulik, sahro kabi obrazlar orqali qahramonlarning ichki iztiroblari, yolg'izlik va ruhiy bo'shliq holatlari tasvirlanadi. Mazkur metaforalar o'quvchi idrokiga kuchli ta'sir ko'rsatib, badiiy matnning emotsional-ekspressiv qatlamini boyitadi.

"Inson — yuk ko'taruvchi mavjudot" hamda "jamiyat — bosim" kabi individual metafora modellari Nazar Eshonqul hikoyalarida shaxs va jamiyat o'rtasidagi ziddiyatlarni yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu metaforalar orqali yozuvchi inson zimmasiga yuklangan ijtimoiy mas'uliyat, ma'naviy bosim va ichki ayb hissini konseptual tarzda ifodalaydi.

Natijada individual ruhiy kechinmalar umumijtimoiy muammolar bilan uzviy bog'lanadi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, Nazar Eshonqul hikoyalaridagi kognitiv metaforalar universal xarakterga ega bo'lishi bilan birga, muallifning shaxsiy dunyoqarashi va milliy-madaniy tajribasi asosida o'ziga xos semantik rang-baranglik kasb etadi. Universal metafora modellarining individual talqini yozuvchining badiiy uslubini belgilab, uning metaforik tafakkuri betakrorligini namoyon etadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari kognitiv metaforalar Nazar Eshonqul hikoyalarida matnning ichki mantiqiy tuzilishini shakllantiruvchi, g'oyaviy-estetik yaxlitlikni ta'minlovchi asosiy konseptual vosita ekanini ko'rsatdi. Ushbu yondashuv yozuvchi ijodini yangi ilmiy-nazariy rakursda talqin qilish imkonini beradi.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda Nazar Eshonqul hikoyalarida qo'llanilgan kognitiv metaforalarning semantik xususiyatlari kognitiv lingvistika yondashuvi asosida tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, yozuvchi ijodida metafora faqatgina badiiy tasvir vositasi emas, balki muallif tafakkurining konseptual modeli sifatida namoyon bo'ladi.

Metaforalar orqali abstrakt tushunchalar konkret tajriba asosida anglanib, badiiy matnning ichki semantik tuzilishi shakllantiriladi. Tahlillar asosida Nazar Eshonqul hikoyalarida hayot, vaqt, ruhiy holat, inson va jamiyat kabi yadro konseptlar markaziy o'rin egallashi aniqlandi. "Hayot — yo'l", "ruhiy holat — tabiat hodisasi", "inson — yuk ko'taruvchi mavjudot" kabi kognitiv metafora modellari yozuvchining individual badiiy tafakkuri, falsafiy qarashlari va ekzistensial ruhini ifodalashda muhim vosita bo'lib xizmat qilishi asoslab berildi.

Shuningdek, tadqiqot davomida aniqlangan metaforalar universal kognitiv modellarga tayangan holda shakllangan bo'lsa-da, ular muallifning shaxsiy dunyoqarashi va milliy-madaniy kontekst ta'sirida o'ziga xos semantik rang-baranglik kasb etishi ko'rsatildi.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot natijalari o'zbek adabiyotshunosligida badiiy matnni kognitiv-semantik yondashuv asosida o'rganish imkoniyatlarini kengaytiradi hamda kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. — Oxford: Oxford University Press, 2010.
2. Fauconnier G., Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. — New York: Basic Books, 2002.
3. Mahmudov N. Til va tafakkur. — Toshkent: Fan, 2007.
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. — Toshkent: Fan, 2009.
5. Xudoyberganova D. Badiiy matn va kognitiv tahlil. — Toshkent: Akademnashr, 2015.
6. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvistikasi. — Toshkent: Mumtoz so'z, 2014.
7. Eshonqul N. Tanlangan hikoyalar. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.
8. Eshonqul N. Qora kitob. — Toshkent: Sharq, 2012.